

नीट: न्यायालयीन निर्णय आणि लोकहित

मिलिंद सोहोनी

गेल्या तीन महिन्यांपासून देशभर चर्चेचा विषय ठरलेल्या 'नीट परीक्षा घोटाळ्या' बाबत सर्वोच्च न्यायालयाने नुकताच अंतिम निर्णय दिला. 'नीट' ची पुनर्परीक्षा होणार नाही! त्यामुळे सुमारे २३ लाख परीक्षार्थ्यांची फरपट तरी थांबली. खुद्द भारताचे सरन्यायाधीश हा निर्णय देणाऱ्या खंडपीठामध्ये होते.

या प्रकरणाबद्दल थोडा तपशील. नीट परीक्षेबाबत सुमारे ४० वेगवेगळ्या याचिका दाखल झाल्या, ज्यात दोन मुख्य आरोप केले गेले. एक म्हणजे नीट परीक्षेचा पेपर आधीच फुटला होता आणि दुसरा असा की, नीट परीक्षा घेणारी केंद्रीय संस्था 'नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी' (एनटीए) च्या परीक्षा कार्यपद्धतीतच मोठे व्यवस्थात्मक दोष होते आणि त्यामुळे परीक्षेची विश्वासार्हता भंग झाली होती. यांमुळे परीक्षा पुन्हा घेण्यात यावी अशी मागणी याचिकेद्वारे करण्यात आली. या याचिकेचे मुख्य प्रतिवादी केंद्र सरकार होते. एका बाजूला सर्वसाधारण विद्यार्थी व पालक, दुसऱ्या बाजूला केंद्र शासनाची बलाढ्य व्यवस्था आणि तिसऱ्या बाजूला भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या दयनीय परिस्थितीची पार्श्वभूमी - असे हे प्रकरण होते. यामुळे, कोर्टात झालेले वाद-विवाद, केंद्राची तपास यंत्रणा, एनटीए चा एकूण कारभार यांचा तपशील आणि सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय हे सगळे आपण एकत्रितपणे समजून घेणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

याचिकांमधील आरोपांचे रूपांतर खंडपीठाने तीन प्रश्न व त्यांची शहनिशा यात केले.

- १) नीट परीक्षेचा पेपर खरोखर फुटला का? आणि परीक्षा घेताना व्यवस्थात्मक घोटाळा झाला आहे का?
- २) हा घोटाळा संपूर्ण नीट परीक्षेवरच परिणाम करणारा आहे का?
- ३) या घोटाळ्यातील लाभार्थी शोधणे शक्य आहे का?

खंडपीठाचे लक्ष मुख्यतः हजारबाग येथे घडलेला घोटाळा, त्याचा तपशील व आवाका यावर केंद्रित राहिले. यात केंद्र शासनाच्या सीबीआय, इतर तपास यंत्रणा आणि एनटीए यांनी आपली बाजू मांडली. या वर्षाचा आणि गेल्या दोन वर्षांच्या निकालाचा संपूर्ण डेटा केंद्र शासनाच्या आयआयटी मद्रास या संस्थेला सोपविण्यात आला आणि संभावित पेपर फुटीचा निष्कर्ष आणि त्याचा आवाका या बद्दल अहवाल मागविण्यात आला. त्यांचा अहवाल, "निदान डेटा च्या विश्लेषणातून पेपर फुटल्याचे दिसून येत नाही" असा होता. या दोन्ही गोष्टींच्या आधारे, खंडपीठाने निर्णय दिला की, जरी पेपर फुटल्याचे सिद्ध झाले असले तरी त्याचा आवाका हा तपास यंत्रणेने म्हटल्याप्रमाणे फक्त १५५ लाभार्थीपुरताच मर्यादित आहे. याचबरोबर संपूर्ण परीक्षेची विश्वासार्हता व्यापक प्रमाणावर भंग झाल्याचे ठोस पुरावे नाहीत असे न्यायालयाने म्हटले. पुनर्परीक्षा घेणे हे २० लाख विद्यार्थ्यांच्या आयुष्याचे नुकसान करणारे ठरेल, एवढेच नाही तर भविष्यात गुणवत्तावान डॉक्टर्सची उपलब्धता यामुळे धोक्यात येईल!

न्यायालयाचा ६३-पानी निर्णय, त्याचा मसुदा आणि प्रकरणामधून प्राप्त झालेली माहिती याचे विश्लेषण हे सार्वजनिक लोकहिताच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे आहे. याच्या प्राथमिक अभ्यासातून काही प्रश्न उपस्थित होतात.

याचिकांमध्ये उपस्थित केलेला पेपरफुटीचा दावा हा मान्य केला गेला हे महत्त्वाचे. परंतु "परीक्षापद्धतीतील व्यवस्थात्मक दोष" हा मुद्दा दुर्लक्षित राहतो. सीबीआय कडून मिळालेले पुरावे असं सांगतात की हजारबाग, गोधा, लातूर, इ. ठिकाणी जे घोटाळे झाले त्यात पर्यवेक्षक, शहर समन्वयक आणि एनटीए ने नेमलेल्या अधिकृत व्यक्ती सहभागी होत्या. प्रत्यक्ष घोटाळा एनटीए च्या अंतर्गत यंत्रणेला लक्षात येण्याऐवजी बाह्य संस्था व प्रसिद्धी माध्यमातून लक्षात आला. दुसरे म्हणजे देशभरातल्या अन्य परीक्षाकेंद्रांवर असे प्रकार झाले आहेत का हे तपासण्यासाठी एनटीए अथवा सीबीआयने नेमक्या काय हालचाली केल्या याबाबतही निश्चित माहिती मिळालेली नाही. त्यामुळे 'परीक्षापद्धतीतील व्यवस्थात्मक दोष' हा मुद्दा पुरेसा गांभीर्याने घेतलेला नाही असे दिसते.

आयआयटी मद्रास कडून जो गेल्या तीन वर्षांच्या नीट च्या निकालांचा अभ्यास केला गेला तोही अनेक दृष्टींनी सदोष आढळतो. आयआयटीला या अभ्यासासाठी एनटीएचीही मदत होती. आयआयटीचा अहवाल हा घाईघाईने केलेला आणि अनेक चुकीचे दाखले असलेला दिसतो. ज्या सांख्यिकीय साधनाच्या आधारे परीक्षापद्धती निर्दोष आहे हे सिद्ध केले गेले तो 'बेल कर्व्ह' हा २०२४ आणि २०२३ या वर्षासाठी वेगवेगळा आहे. २०२४ च्या माहिती विश्लेषणातून असे आढळते की नीट परीक्षा ही उच्च गुण असलेल्या विद्यार्थ्यांना सारख्याच प्रमाणात सोपी नव्हती. शिवाय, शहरनिहाय आणि केंद्रनिहाय असलेली सांख्यिकीय माहिती ही 'बेल कर्व्ह' स्वरूपात प्रत्यक्षात नाही. यातले ट्रेंड्स हे गेल्या वर्षीपेक्षा वेगळे आहेत. कोटा आणि सिकर या मुख्य प्रशिक्षण केंद्रे असलेल्या शहरांची कामगिरी यावर्षी बरीच सुधारलेली आढळते. ज्या विद्यार्थ्यांचे केंद्र बदलले त्यांची कामगिरी, तसेच दुसऱ्यांदा परीक्षा ज्यांनी दिली त्यांच्या गुणांत बदल असे अनेक मुद्दे या अहवालात समाविष्ट झालेले दिसत नाहीत. आयआयटी दिल्लीमधील प्राध्यापक विशाल वैभव म्हणाले त्याप्रमाणे पाच हजार विद्यार्थ्यांनी जरी नीट परीक्षेत घोंटाळा केला असता तरी आयआयटी मद्रासच्या अतिशय ढोबळ विश्लेषण पद्धतीत त्याचा पत्ता लागला नसता! एकूणच, हा अहवाल एका प्रतिष्ठित वा त्रयस्थ वैज्ञानिक संशोधन संस्थे ऐवजी एका सरकारी विभागाने तयार केला आहे असे वाटते !

नीट वादातील आणखी एक मुद्दा म्हणजे एका बहुपर्यायी प्रश्नाला एनटीए कडून चुकीच्या पद्धतीने दिलेले ग्रेस मार्क्स. हा वाद सोडवण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालय आणि आयआयटीच्या तीन प्राध्यापकांचे मंडळ लागले. इथेच आपल्याकडे वरिष्ठ पातळीवर किती बौद्धिक पोकळी आहे हे स्पष्टपणे दिसून येते. नीट असो वा जेईईसारख्या प्रवेशपरीक्षा, यामध्ये असलेली सार्वत्रिक बहुपर्यायी प्रश्नपद्धती आणि राष्ट्रीय पातळीवरील गुणवत्ता क्रमांक पद्धती ही सर्व व्यवस्थेच्या आत्यंतिक केंद्रीकरणाची प्रतिकं आहेत. यामध्ये कुठलेही शहाणपण नाही.

परीक्षाकेंद्रनिहाय मिळालेली सांख्यिकीय माहिती हीदेखील अत्यंत चिंताजनक आहे. ज्याचा क्रमांक २९००० च्या वरचा आहे (म्हणजेच जे विद्यार्थी सर्वात वरच्या १.३ टक्के मध्ये उत्तीर्ण झाले आहेत) त्याला शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश मिळण्याची संधी असते. परंतु भारताच्या भौगोलिक क्षेत्राचा विचार करता हे विद्यार्थी काही ठराविक ठिकाणांवरूनच आलेले दिसतात. २९००० पैकी ३००० विद्यार्थी हे सिकर आणि कोटा या दोन खाजगी क्लासेस साठी प्रसिद्ध शहरांतीलच आहेत. यांच्या तुलनेत, संपूर्ण महाराष्ट्राचा आकडा फक्त २४६० आहे. लातूर मधून ३५३, अमरावती मधून ३५ तर रत्नागिरी मधून अवघे ५ विद्यार्थी या १.३ % मध्ये बसतात (नकाशा पहा). याचा अर्थ शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश मिळवायचा असेल तर वर्षाला किमान दोन लाख रुपये खर्च करून लातूर, पुणे किंवा थेट सिकर सारख्या 'कोचिंग हब' मध्ये जाण्याशिवाय पर्याय नाही! म्हणजेच, नीट, जेईई सारख्या राष्ट्रीय पातळीवरच्या स्पर्धात्मक प्रवेशपरीक्षा ही मूठभर श्रीमंतांची मक्तेदारी होऊन गेली आहे. दुसरी बाब अशी की २०२४ वर्षामध्ये नीट परीक्षेसाठी बसलेल्या एकूण विद्यार्थ्यांपैकी ५५ टक्के मुली होत्या. यातल्या ५८ टक्के मुली या वैद्यकीय प्रवेशासाठी पात्र ठरल्या. मात्र सर्वोच्च गुण मिळवलेल्या १०० विद्यार्थ्यांमध्ये फक्त २० मुलींचा समावेश होता. म्हणजेच वरच्या १.३% मध्ये मुलींचे प्रमाण कमीच असणार! याचे कारण स्पष्ट आहे - एखादा पालक श्रीमंत असेल तरीही मुलीला प्रशिक्षणासाठी दूरच्या शहरात पाठवायला तो तयार होईलच असे नाही. एकूणच केंद्रीकरणामुळे निर्माण झालेली असमानता ही बाबही येथे लक्षात घेण्यासारखी आहे.

एनटीए च्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास आणि सुधारणा सुचवण्यासाठी स्वतंत्र समिती स्थापन करण्याचे न्यायालयीन निर्णयात म्हटले आहे. पण समितीत एकही लोक प्रतिनिधी किंवा राज्य प्रशासनाचा अनुभव असलेली व्यक्ती नाही. त्यामुळे वर मांडलेल्या मुद्द्यांवर या समिती कडून विचार होईल असे दिसत नाही.

या सगळ्याचे गंभीर परिणाम एकंदरीतच आपल्या आरोग्य व्यवस्थेवर होत आहेत. बुलढाण्यासारख्या शहरातली मध्यमवर्गीय कुटुंबातील मुलं डॉक्टर होऊ शकत नाहीत, परिणामतः अख्या जिल्ह्यात वैद्यकीय सेवांची कमतरता जाणवते. कोचिंग क्लासेसवर रु. २० हजार कोटीपेक्षा जास्त झालेला एकूण खर्च, तयार होणारे डॉक्टर्स त्यांच्या अवाढव्य फी मधून लोकांकडून वसूल करतात. या सगळ्यामुळे वैद्यकीय सेवा सामान्य माणसासाठी महाग आणि काळजीचा विषय बनली आहे. स्थानिक डॉक्टर उपलब्ध होत नसल्याने सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर ताण दिसून येत आहे. दुसरा परिणाम - रत्नागिरीसारख्या अनेक शहरांतल्या मध्यमवर्गीय कुटुंबांतून मुलांचे मोठी शहरं आणि सीबीएसई शाळांकडे स्थलांतर होण्याचे प्रमाण यामुळे वाढले आहे.

या सगळ्या परिस्थितीवर नेमका उपाय काय? सर्वात पहिली गोष्ट म्हणजे वैद्यकीय प्रवेश आणि एकूणच केंद्राने चालवलेल्या प्रवेश परीक्षांशी संबंधित सर्व माहिती व डेटा लोकांना उपलब्ध असायला हवा आणि दीर्घकालीन माहितीवर आधारित अभ्यास व्हायला हवेत. तामिळनाडू सरकारने प्रसिद्ध केलेला राजन समिती अहवाल हे याचे एक चांगले उदाहरण आहे. अशा अभ्यासांतूनच, एका बाजूला केंद्रीकरण आणि ब्रॅण्डिंग आणि दुसऱ्या बाजूला प्रादेशिक उच्चशिक्षण धोरणांची सर्वसमावेशकता व विकासाशी थेट संबंध यांच्यात संतुलन साधण्याचे मार्ग सापडतील. दुसरी गोष्ट, आरोग्य व्यवस्थेबद्दल बोलायचे झाले तर, त्याचे नियंत्रण व दर्जा सांभाळण्याची जबाबदारी, ही घटने प्रमाणे राज्यांच्या कक्षेत येते. याला लागणारे नियोजन, अभ्यास व धोरण आखणी राज्यांनी स्वतः च्या संस्थांमार्फत करणे गरजेचे आहे. ज्या राज्यांनी तसे केले आहे त्यांची सार्वजनिक आरोग्य सेवा आणि स्वास्थ्य जास्त चांगली आहेत. आपले ही लोकहित त्यातच आहे.

जिल्हा निहाय पहिल्या १.३ % मध्ये आलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या

